

**روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی
در دوره پهلوی دوم بر اساس اسناد منتشر
نشده مراکز فارسی**

تألیف

دکتر کیمیا زارع

سیرشناسه	زارع، کیمیا، ۱۳۶۴ :
عنوان و نام پدیدآور	روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی در دوره پهلوی دوم بر اساس اسناد منتشر نشده مراکز فارسی /
مشخصات نشر	تألیف کیمیا زارع،
مشخصات ظاهری	تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۸،
شابک	۲۹۰ ص.
وضعیت فهرست نویسی	۹۷۸-۶۰۰-۳۶۷-۳۴۰-۲
پادداشت	فیبا
موضوع	کتابنامه به صورت زیرنویس.
موضوع	ایران -- روابط خارجی -- روسیه شوروی -- اسناد و مدارک
موضوع	روسیه شوروی -- روابط خارجی -- ایران -- اسناد و مدارک
موضوع	ایران -- روابط اقتصادی -- روسیه شوروی -- اسناد و مدارک
موضوع	Iran -- Foreign economic relations -- Sources
موضوع	روسیه شوروی -- روابط اقتصادی -- ایران -- اسناد و مدارک
موضوع	Soviet Union -- Foreign economic relations -- Iran -- Sources
موضوع	ایران -- تاریخ -- پهلوی، ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ -- اسناد و مدارک
رده بندی کنگره	Iran- History- Pahlavi, 1941- 1978- Sources- مدارک
رده بندی دیویی	DSRT/۱۵۰۲
شمه کتابشناسی ملی	۵۵۰۴۷/۳۲۷
	۵۷۵۵۹۳۲

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران
شماره ثبت: ۹۳۶۱۷۷۷۱۱۹ - ۶۶۹۷۴۵۶۱

روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی

در دوره پهلوی دوم

(بر اساس اسناد منتشر نشده مراکز فارسی)

تألیف: دکتر کیمیا زارع

ناشر: منشور سمیر

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

نویت چاپ: اول-۹۸ / قیمت: ۶۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۶۷-۳۴۰-۲

www.manshoorsamir.ir

حق چاپ: ۱۳۹۸، انتشارات منشور سمیر

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی و اقتباس در گیومه در مستندنویسی و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

۲.....	مقدمه.....
۱۱.....	فهرست نشانه ها و سر واژه‌ها.....

بخش اول

نظریه سیستمی روابط بین‌الملل

۱۴.....	نظریه سیستمی روابط بین‌الملل.....
۱۶.....	متغیرهای تأثیرگذار بر روابط ایران و شوروی (۵۷-۱۳۲۰).....
۱۶.....	تأثیر اشغال ایران توسط متفقین.....
۱۸.....	تأثیر حضور آمریکا بر روابط ایران و شوروی.....
۱۹.....	امتیاز نفت شمال و تشدید تنش میان ایران و شوروی.....
۲۰.....	مسأله آذربایجان و کردستان.....
۲۳.....	موافقت‌نامه قوام- سادچیکف.....
۲۵.....	قانون منع اعطای امتیاز نفت به بیگانگان مصدق.....
۲۶.....	بهبود مناسبات شوروی با دولت کودتا در ایران (۱۳۴۲-۱۳۴۲).....
۲۷.....	تنش‌های میان سران حزب توده و دولتمردان ایرانی.....
۲۷.....	پیگیری سیاست تنش‌زدایی.....

بخش دوم

روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی (۱۳۲۰-۱۳۳۲)

۳۰.....	عوامل تأثیرگذار در رابطه ایران و شوروی در دوره ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲.....
۳۰.....	بستر تاریخی روابط ایران و شوروی در دوران اولیه حکومت پهلوی دوم.....
۳۰.....	الف. سیاست بیطرفی ایران.....

۱. ب. جنگ جهانی دوم.....
- تأثیر معاهدات بین‌المللی پس از جنگ جهانی در روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی
۵. (۱۳۲۰-۱۳۳۲).....
۶. الف. پیمان سه جانبه (لندن - تهران - مسکو).....
۷. کنفرانس تهران.....
۸. کنفرانس پوتسدام.....
۹. کنفرانس مسکو.....
۱۰. کنفرانس یالتا.....
۱۱. حزب توده و تأثیر آن در روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی.....
۱۲. الف. شکل دب. حزب توده در ایران.....
- ب. شکست حزب توده در پی ماجرای ترور محمدرضا شاه در ۱۵ بهمن ۱۳۲۷ توسط ناص
۱۳. فخرایی.....
۱۴. نفت شمال و تأثیر آن بر روابط ایران و شوروی.....
۱۵. تأثیر ملی شدن صنعت نفت بر روابط ایران و شوروی.....
۱۶. سیاست موازنه منفی.....
۱۷. سیاست صبر و انتظار شوروی.....

بخش سوم

روابط سیاسی اقتصادی ایران و شوروی ۱۳۳۲-۱۳۴۲

۱. عوامل مؤثر در رابطه ایران و شوروی در دوره ۱۳۳۲-۱۳۴۲.....
۲. کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش (۱۹ آگوست ۱۹۵۳ م).....
۳. زمینه تاریخی روابط ایران و شوروی در اوایل دهه ۳۰.....
۴. تأثیر فضای دو قطبی پس از پایان جنگ سرد.....
۵. سیاست مهارت.....

۶۷.....	تأثیر سیاست ناسیونالیسم مثبت بر روابط ایران و شوروی.....
۶۸.....	مقاومت در برابر شوروی؛ شوروی عامل ناامنی و تهدید.....
۶۹.....	اتحاد با غرب و حفظ امنیت از طریق آن.....
۷۰.....	مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی در دهه ۱۳۳۰.....
۷۰.....	الف. مسأله شیلات.....
۷۱.....	ب. تعیین حدود مرزی.....
۷۳.....	ج. استرداد بدیهاء شوروی به ایران.....
۷۳.....	د. تجارت بین دو کشور.....
۷۵.....	نارضایتی شوروی از عضویت ایران در پیمان بغداد.....
۷۷.....	ورود ایران به پیمان بغداد.....
۷۸.....	رویکرد شوروی به پیوستن ایران به پیمان بغداد.....
۸۲.....	موافقتنامه همکاری بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت کشورهای متحده آمریکا.....
۸۴.....	آغاز مناسبات دوستانه.....
۸۶.....	انقلاب سفید شاه.....

بخش چهارم

روابط سیاسی اقتصادی ایران و شوروی ۱۳۵۷-۱۳۶۱

۹۰.....	عوامل مؤثر در رابطه ایران و شوروی در دوره ۱۳۵۷-۱۳۴۲.....
۹۰.....	زمینه تاریخی - سیاسی ایران در دهه ۱۳۴۰.....
۹۱.....	تأثیر سیاست مستقل ملی شاه بر روابط ایران و شوروی.....
۹۲.....	الف. آمریکا قدرت حامی.....
۹۲.....	ب. تأمین امنیت خلیج فارس و خاورمیانه.....
۹۴.....	ج. سیاست تنش زدایی.....
۹۴.....	د. همزیستی مسالمت‌آمیز با همسایگان.....

- ۱۶..... سفر لئونید برژنف به ایران.....
- ۱۰۲..... مسافرت محمد رضا شاه و تأثیر آن در بهبود روابط دو کشور.....
- ۱۰۵..... جاذبه بازرگانی ایران و تأثیر آن در رابطه ایران و شوروی.....
- ۱۰۵..... همکاری‌های اقتصادی - بازرگانی و فرهنگی ایران و شوروی سالهای ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷.....
- ۱۰۷..... موافقتنامه اقتصادی و بازرگانی.....
- ۲۰..... همکاری‌های فرهنگی ایران و شوروی.....
- ۲۸..... ارزیابی نهایی و سخن پایانی.....
- ۳۵..... کتاب‌شناسی.....
- ۵۱..... پیوست.....

مقدمه

ایران و شوروی، به دلیل مرز مشترک و همجواری سرزمینی دارای منافع مشترکی بویژه در ابعاد سیاسی هستند. این مسأله باعث شده است که چگونگی اتخاذ رویکردهای سیاسی دو کشور در قبال یکدیگر دارای حساسیت خاصی باشد. علی‌رغم اهمیت روابط دو کشور برای آنان، مشاهده می‌گردد که در تاریخ روابط ایران و شوروی همواره مسائل و موضوعات گوناگون مانع از برقراری روابط نزدیک دو کشور شده است.

سیاست‌های شوروی در جنگ جهانی دوم و عدم خروج ارتش سرخ از بخش‌های شمالی کشور، ساختار نظام بین‌الدنی حاکم و رقابت قدرت‌های بزرگ در سطح نظام بین‌المللی و عواملی از این قبیل روابط دو کشور را در این مقطع تاریخی پر فراز و نشیب ساخته است. با توجه به این مسأله و فراز و فرودهای فراوان در روابط ایران و شوروی و نیز با توجه به حوادث تاریخی جهانی آن دوره، مطالعه روابط دو کشور در این مقطع از اهمیت خاصی برخوردار است. بدین ترتیب بررسی روابط ایران و شوروی در این دوره، در مطالعات آکادمیک و جایگاه خاصی یافته است، در این راستا، این موضوع به طور کلی و بررسی آن از ابعاد مختلف، با پژوهش‌های موضوعی و زمانی مشخص، مورد مطالعه پژوهشگران و صاحب‌نظران دانشگاهی قرار گرفته است. اما آنچه در این پژوهش مورد توجه قرار دارد، مطالعه سندی این موضوع در دوره تاریخی ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ م. ایران با حکومت پهلوی دوم در ایران است. در دوره پهلوی دوم روابط متقابل ایران و شوروی بیشتر در بعد اقتصادی، فنی و فرهنگی و حتی نظامی مطرح است؛ اما در سطح سیاسی روابط دو کشور محتاطانه دنبال می‌شد. آنچه در پژوهش حاضر مورد پرسش واقع شده این است که درک دولت ایران از متغیرها و عوامل مؤثر بر روابط ایران و شوروی در دوره زمانی پهلوی دوم چیست؟ ایران برای بالا بردن جایگاه خود در جهان ضرورتاً نیاز به همکاری با قدرت‌های بزرگ جهان دارد. شوروی با توجه به اشتراکات ژئوپلیتیکی که با ایران داشته، یکی از کشورهایی است که در تاریخ روابط سیاسی ایران دارای جایگاه ویژه‌ای است. با توجه به اهمیت این کشور در سیاست خارجی ایران، مطالعات پیرامون روابط ایران با این کشور نیز از حساسیت ویژه‌ای برخوردار است.

از آنجایی که در زمینه روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی در دوره پهلوی دوم بر اساس اسناد منتشر نشده مراکز فارسی رساله‌ای تدوین نشده است؛ بنابراین در این پژوهش با توجه به علاقه پژوهشگر به کار به شیوه سندی، و نیز با توجه به جایگاه شوروی در تاریخ روابط سیاسی ایران این

موضوع انتخاب شده است. این پژوهش می‌تواند علاوه بر کاربرد آکادمیک و دانشگاهی مورد استفاده و کاربرد علاقه‌مندان و دیگر پژوهشگران نیز قرار گیرد.

همچنین از ضرورت‌های این تحقیق واکاوی سیر تحولات نظام بین‌المللی و تأثیر آن در روابط سیاسی اقتصادی ایران و شوروی دوره پهلوی دوم می‌باشد. این پژوهش می‌تواند برای مخاطب، در تحلیل فراز و نشیب‌های فراوان در روابط ایران و شوروی در دوران پهلوی دوم ایجاد شفافیت نماید و با ارائه اسناد تاریخی از تحولات موجود در روابط دو کشور، در جهت تکمیل یافته‌های پیشین گام بردارد.

در ادامه موضوع مورد مطالعه پژوهش علمی مستقل تاریخی صورت نگرفته است ولی پیرامون آن مطالعات مختلفی انجام شده، در برخی از مطالعات تنها بخشی از مطالب مورد مطالعه را بررسی قرار داده‌اند و در برخی منابع دیگر، مقاطع زمانی مختلف رابطه ایران و شوروی و با اولویت قرار دادن موضوعات گوناگون، مورد مطالعه قرار گرفته است که مهمترین آن‌ها عبارتند از:

۱. عطارزاده (۱۳۷۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی روابط ایران و شوروی در دوره حاکمیت کمونیسم» به بررسی سیر مناسبات ایران و شوروی از انقلاب اکتبر تا مقطع فروپاشی شوروی پرداخته است. روش کار در این پژوهش کتابخانه‌ای است. فرضیه اصلی نیز این است که در بررسی روابط دوجانبه دو کشور، تک سویی روس‌ها به دلیل برتری استراتژیک در مقطعی، و دوسویگی در زمان‌های دیگر حکمفرماست. در این نوشتار با هدف آزمودن فرضیه مذکور، ابتدا طی گفتارهای مختلف نگاهی کلی به موضوع شده، سپس عملکرد شوروی در قبال ایران تشریح گردید و از رهگذر آن روند تک سویی و دوسویگی در مناسبات دوجانبه طی مقطع زمانی پیروزی انقلاب سرخ در شوروی و فروپاشی اتحاد شوروی تشریح شد. نتایج این پژوهش حاکی از این است که اگر چه به واسطه تبعیت ایران ایران از اهداف سیاسی - نظامی غرب در مواجهه با شرق علی‌رغم انتقاداتی که می‌رفت نوعی رابطه توأم با فشار بر روابط دو کشور حکمفرما باشد، لکن عمدتاً به دلیل تساهل روس‌ها با هدف حفظ رابطه با ایران، جو حاکم بر مناسبات دو کشور بیش از آن که حالتی خصمانه داشته باشد، تعاملی همراه با صبر و انتظار را عیان می‌ساخت. این امر که بیشتر از جانب شوروی و به دلیل تقویت حفظ فضای دوسویگی در مناسبات با ایران دنبال می‌شد، بویژه از زمان تشنج زدایی در روابط دو ابرقدرت جنبه جدی‌تری به خود گرفت که دلیل آن را باید در اجتناب از درگیری و اصطکاک با منافع ابرقدرت رقیب در ایران جستجو کرد.

۲- پرتوی (۱۳۸۱) در مقاله ای تحت عنوان «سیاست خارجی منطقه‌ای کرملین در ایران» به بررسی رویدادهای تاریخی سالهای بین ۷۸-۱۹۱۷ پرداخت و سیاست خارجی منطقه‌ای شوروی در قبال ایران به عنوان یک مدل مورد بررسی قرار داد. نتایج حاصل از این بررسی حاکی از این است که شوروی از ۱۹۱۷ تا ۱۹۴۰ ابتدا سیاست تحبیب و گسترش روابط دوستانه را در پیش گرفت تا به این طریق ضمن تأمین منافع اقتصادی خود، به تدریج زمینه را برای گسترش حوزه‌ی ایدئولوژیک خود آماده نماید و در عین حال با تداوم سیاست دوستانه، موازنه قوا با انگلیس را به سود خود دگرگون سازد. پس از جنگ جهانی دوم و با آغاز شکل‌گیری نظام دو قطبی در جهان، سیاست شوروی نسبت به ایران و کشورهای هم‌سایه خود، تجاوزکارانه و مداخله‌گرانه است و می‌کوشد با ایجاد حريم امنیتی از اروپای شرقی تا آسیا مرزی حائل از کشورهای کمونیست را بین خود و کشورهای غربی به وجود آورد تا از این طریق موازنه‌ی جدید قوا برقرار نماید. این مرحله از سیاست خارجی شوروی - که تا پایان جنگ سرد ادامه می‌یابد - در قبال ایران، که با تجاوز و گاه با صبر و انتظار همراه است. سیاست خارجی منطقه‌ای شوروی در این دوران، تبعیض است از متغیرهای حاکم بر نظام بین‌المللی و بیشتر بر یک راهبرد تهاجمی استوار است که میل به تسلط علی و آزادی خواهی و نجات از استعمار بسیاری از کشورهای جهان زمینه‌ی این تهاجم را تسهیل می‌کند. دستاورد سیاست خارجی شوروی در این مرحله در ایران اگر چه به شکست می‌انجامد، اما از نظر جهانی در مقایسه با هزینه‌های آمریکا و شوروی برای کسب حوزه‌های نفوذ، موفقتر از امر کاست و در عین حال علت عمده‌ی کامیابی سیاست خارجی ایران در برابر شوروی شدت رویارویی و عصاد موحّد بین دو ابرقدرت است. با آغاز دوره تنش زدایی - که در واقع پس از پایان تثبیت نفوذ دو ابرقدرت در حوزه‌های مختلف درگیری - هایشان صورت می‌گیرد - شوروی به جای انتخاب راهبردی بر مبنای ایدئولوژی، راهبرد توسعه‌ی روابط تجاری و بازرگانی و همکاری را برای دستیابی به منافع خود بر می‌گزیند. در این جای شیوه توسل به زور همکاری را گسترش می‌دهد. در این مرحله حوزه‌های نفوذ دو ابرقدرت مشخص شده‌اند، در نتیجه درگیری‌های نظامی و رقابت‌های تسلیحاتی و ایجاد جنگ در حوزه‌های نفوذ سیاسی - که هزینه‌های فراوانی برای دو ابرقدرت در برداشته است. مقرون به صرفه نیست و کسب حوزه‌های نفوذ اقتصادی - که با گسترش همکاری‌های تجاری و اقتصادی امکان پذیر است - فرصت بهتری را برای تأمین منافع ملی فراهم می‌کند. دگرگونی دیدگاه شوروی نسبت به ایران در این هنگام علاوه بر ملاحظات جهانی ناشی از عامل مهم دیگری نیز می‌باشد که همانا تغییر نگرش کنگره بیستم حزب کمونیست شوروی نسبت به جهان سرمایه‌داری است.

۳- ترابی فارسانی (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «روابط تجاری ایران و شوروی و تشکیل نهضت اقتصاد در اوایل عصر پهلوی» به بررسی روابط اقتصادی ایران و شوروی پرداخته است و بر طبق پژوهش انجام شده، تغییر رژیم سیاسی در روسیه و ایجاد شرایط جدید در روابط تجاری این کشور با ایران موجب بحران در تجارت با روسیه شد. از این رو تجار ایرانی واکنش‌های متعددی از خود نشان دادند از جمله نوشتن نامه‌های اعتراضی به ارکان دولت، مجلس، روزنامه‌ها و نهادهای تجاری و سرانجام تأسیس تشکیلاتی به نام نهضت اقتصاد. این تشکل بازتاب انسجام درونی این طبقه و امکانی برد برای تقاضاهای تجار که در جنبش مشروطه با ناکامی مواجه شده بود. این اثر از آن جهت که سابقه همکاری اقتصادی دو کشور با یکدیگر و مشکلات حاصل شده در این رابطه را بررسی می‌کند؛ قابل توجه می‌باشد.

۴- منتظری (۱۳۸۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی روابط ایران و اتحاد جماهیر شوروی در دوره پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰)» تعامل یا تقابل معتقد است که گرچه روابط دوجانبه ایران و روسیه سابقه طولانی دارد، اما همواره تنش‌هایی از تنش، بی‌اعتمادی در روابط این دو کشور وجود داشته است. در مقطع تاریخی ۱۳۵۷-۱۳۲۰، مناسب قدرت‌های بزرگ در برابر کشورهای جهان سوم و از جمله ایران، به طور کلی براساس قواعد جنگ سرد تدوین و اجرا می‌شد. وضع ایران پس از جنگ جهانی دوم نامناسب بود و پس از کودتای ۱۳۳۲ از زیر نفوذ سنتی انگلیس، زیر سایه قدرت نوظهور آمریکا درآمد در محاسبات سیاسی آمریکا، ایران با توجه به نزدیکی و طول قابل توجه مرز با شوروی، در موقعیتی مهم و حساس جای داشت. به همین سبب، دو قدرت بر سر ایران کشمکش داشتند. بررسی و تبیین عوامل موثر بر سیاست خارجی ایران در برابر شوروی و زمینه‌های تعامل و تقابل دو کشور در دوره پهلوی دوم، به صورت توصیفی-تحلیلی در این پژوهش تحقیق حاضر است، تا از این طریق بتوان به درک مناسبی از روسیه کنونی، میراث‌دار اصلی اتحاد جماهیر شوروی، دست یافت. بی‌تردید شناخت روسیه، در عرصه سیاست خارجی اهمیت بسیار دارد.

۵- بهشتی‌پور (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «آسیب‌شناسی مناسبات ایران و روسیه با تأکید بر راهکارهای ایجاد ثبات و اعتماد در روابط دو کشور» پرداخته تلاش نموده است به مهم‌ترین جنبه‌های آسیب‌شناسی مناسبات ایران و روسیه از سه منظر متفاوت پرداخته شود: ۱. از نگاه آسیب‌هایی که طرف ایرانی به روابط دو کشور وارد ساخته یا می‌سازد؛ ۲. از نگاه آسیب‌هایی که طرف روسیه به مناسبات دو کشور وارد ساخته یا خواهد ساخت؛ ۳. از نگاه سایر قدرت‌های بازیگر که بر مناسبات ایران و روسیه تأثیرگذارند. بر این اساس، نویسنده در هشت سرفصل اصلی به آسیب‌شناسی مناسبات ایران و روسیه از زمان تشکیل روسیه جدید در دی‌ماه ۱۳۷۰ تا زمان حال پرداخته و در پایان نیز به

این پرسش اساسی پاسخ داده است که راه‌های ایجاد ثبات و اعتماد متقابل در روابط تهران و مسکو کدامند.

۶- پرند (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «روابط اقتصادی ایران و روسیه و راهکارهای بسط روابط دو کشور» بر این اعتقاد است که تنها با ایجاد زیرساخت‌های حقوقی، بازرگانی و اقتصادی بین دو کشور می‌توانیم همکاری‌های پرنوسان اقتصادی و بازرگانی فعلی را به همکاری‌های راهبردی که مشخصه آن پایداری و استمرار است تبدیل نماییم. بر همین اساس، نویسنده ضمن بررسی ساختار اقتصادی فدراسیون روسیه به‌طور خاص به بررسی فرصت‌ها، مشکلات و راهکارها برای توسعه روابط اقتصادی و تجاری دو کشور ایران و روسیه پرداخته است.

۷- کوزه‌گر کالجبی در مقاله‌ای تحت عنوان «عرصه‌های همکاری ایران و روسیه در چهارچوب نگرانی‌های مشترک در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی» ضمن بررسی جایگاه و منزلت مناطق آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی در اسناد راهبردی ایران و روسیه (رویکرد اعلامی) و نیز عرصه سیاست خارجی دو کشور طی ۲۵ سال گذشته (رویکرد اعلامی) کوشش نموده است که روندهای اصلی و تأثیرگذار را با توجه به تحولات جدید مورد توجه قرار دهد. در مجموع، درک بهتری از وضعیت کنونی ایران و روسیه درقبال مناطق آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی در چهارچوب تهدیدات و نگرانی‌های مشترک حاصل شود. به اعتقاد نویسنده، نوع مناسبات ایران و روسیه در این دو منطقه از منطبق ژانوسی حاکم بر مناسبات بین‌المللی یعنی عرصه هم‌زمان «رقابت» و «همکاری» تبعیت می‌کند. به عبارتی دیگر، این دو بازیگر مهم، ذی‌نفع و تأثیرگذار در معادلات و تحولات مناطق آسیای مرکزی و قفقاز در برخی از حوزه‌ها دارای منافع و ملاحظات مشترکی هستند که آن‌ها را به سمت همکاری و تعامل سوق می‌دهد و درمقابل، منافع و ملاحظات متعارض یا اختلاف‌زا موجب می‌شوند که عرصه‌ای از تعارض، رقابت و حتی تقابل نیز میان آن دو شکل گیرد. روابط دوجانبه میان کشورها تابع متغیرهای گوناگونی است و عواملی بیش از دو طرف مناسبات بر آن تأثیر گذارند. به تبع آن، در شکل‌گیری مناسبات دوجانبه ایران و روسیه نیز عوامل متعددی در سطوح مختلف دخالت دارند. یکی از این عوامل نقش کشورهای ثالث در چهارچوب «عامل سوم» است که با توجه به ماهیت و شرایط موجود در مناسبات دوجانبه، میزان آن متفاوت است. به این ترتیب، باید این عامل را با توجه به موقعیت و جایگاه روسیه در نظام بین‌المللی و نیز نوع مناسبات ایران با قدرت‌های بزرگ جهان تفسیر کرد.

۸- عطری سنگری (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش سه بازیگر خارجی نقش اتحادیه اروپا و رژیم صهیونیستی در روابط ایران و روسیه» تلاش نموده است ابعاد تأثیرگذاری هریک از این

بازیگران را در روابط دو کشور تبیین کند؛ ضمن اینکه در انتها راهکارهایی را برای ایجاد ثبات و بهبود روابط ایران و روسیه ارائه نموده است.

۹- فرهادی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «روابط علمی و فرهنگی ایران و روسیه» بر این عقیده است که روسیه پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی دستخوش تغییرات جدی در زمینه فرهنگ و سیاست شده است و نمی‌توان بدون لحاظ این تغییرات، روسیه را با همان قالب پیشین مورد ارزیابی قرار داد، چه آنکه تغییرات نگرش روس‌ها به بسیاری از مقوله‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آنچنان سریع شکل گرفته است که در درون روسیه حتی بین نسل دیروز و امروز تفاوت‌های آشکاری بروز کرده است. براین اساس، نویسنده در این مقاله به سؤالات زیر پرداخته است: روابط فرهنگی و علمی دین روسیه و ایران را در چه سطحی می‌توان ارزیابی کرد؟ و آینده این روابط به چه سمت و سویی در حرکت خواهد بود؟ به گفته نویسنده، در فرهنگ سیاسی دو کشور، تصویر مثبتی از رابطه با یکدیگر در سال ۱۳۵۷ قه شده است؛ بنابراین، روابط فرهنگی و علمی نیز همانند دیگر حوزه‌ها و متأثر از این ذهنیت، و با توجه به ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های موجود از سطح مطلوبی برخوردار نیست؛ اما با توجه به روندها و همکاری‌های موجود میان دو کشور، آینده روابط علمی - فرهنگی ایران و روسیه رو به بهبودی خواهد رفت.

همان طور که مشاهده می‌گردد هر یک از پژوهشگران فوق از منظری خاص به مطالعه پیرامون روابط ایران و شوروی پرداخته‌اند برخی از اندیشمندان در مقطعی خاص و برخی با قلمرو موضوعی خاص به این موضوع نگریسته‌اند اما آنچه پژوهش حاضر را از مطالعات پیشین متمایز می‌کند مطالعه‌ای جامع، پیرامون روابط ایران و شوروی در دوره پهلوی دوم و بر مبنای اسناد تاریخی فارسی منتشر نشده است. نکته حائز اهمیت این است پژوهش حاضر ضمن مقطعی از پژوهش حاضر را تحت پوشش قرار می‌دهد اما کل دوران پهلوی دوم را در برنگرفته است. کما این که اسنادی نیز گردآوری نموده‌ایم که در مقطع انجام شده توسط طاهر احمدی نیز یافت نشده است. علاوه بر این، تمایز پژوهش حاضر تمسک به نظریه سیستمی روابط بین‌المللی است و سعی شده است در قالب این نظریه، این وقایع مستند در بستر تاریخی و با توجه به تأثیر عوامل سیستمی بین‌المللی شامل حوادث و تحولاتی که در نظام بین‌الملل رخ داده است، تحلیل گردد.

بنابراین با توجه به خلأ پژوهشی مبنی بر سیاست خارجی ایران و شوروی در تمام سال‌های دوران پهلوی دوم یعنی سال ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۷ و بر اساس اسناد فارسی داخلی، این پژوهشگر سعی نموده در جهت تکمیل یافته‌های پیشین با مراجعه به مراکز اسناد همچون مرکز اسناد وزارت امور خارجه،

سازمان اسناد ملی و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، پژوهشی منسجم ارائه نموده و روابط دو کشور را در مقطع زمانی مذکور پوشش دهد.

اسناد یافت شده گرچه در جهت اثبات و صحت یافته‌های پیشین است؛ اما بر اعتبار تاریخی این یافته‌ها افزوده است. به علاوه این که اسناد جدید اطلاعاتی بدیع به خواننده ارائه می‌دهد تا با مشاهده برخی از این اسناد به برخی جزئیات در روابط دو کشور پی‌برد. به عنوان مثال برخی از اسناد در زمان جنگ جهانی دوم جزئیات خسارات وارده شوروی به ایران را آشکار می‌کند. یا لحن نامه‌ها و یا مراودات مکتوب - تواند گره گشای میزان و عمق کدورت و یا دوستی در روابط دو کشور باشد. امتیاز این پژوهش در حالت کلی ارائه سند برای هر مبحث و شفافیت در کار است؛ با تأکید بر این که برخی از اسناد تا کنون در تحقیقات و مطالعات پیشین بکار برده نشده است. این نکته نیز یادآوری می‌شود که در زمینه‌ی استفاده از منابع و مآخذ در این کتاب تا آنجا که اسناد و منابع دسته اول در دسترس بوده است، مورد استفاده قرار گرفته است. در این زمینه تا حد امکان سعی بر به کارگیری منابع مربوط به محدوده زمانی و مکانی آن رقاع، که وثوق‌تر و مطمئن‌تر به نظر می‌رسید، بوده است با این وجود منابع دسته اولی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند را می‌توان به چند دسته تقسیم نمود از جمله اسناد منتشر نشده در این پژوهش بیشترین ادبیات از اسناد منتشر نشده آرشیوی از جمله اسناد تاریخ و دیپلماسی وزارت امور خارجه، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، اسناد موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و اسناد مجلس شورای اسلامی نمود است، زیرا این اسناد از مهمترین منابع تحقیقاتی این پژوهش بوده که اطلاعات بسیار مفیدی را دربارهٔ روابط سیاسی اقتصادی ایران و شوروی در دوره پهلوی دوم در اختیار این پژوهش قرار داده‌اند و آن اسناد برای اولین بار است که مورد استفاده قرار می‌گیرند و در منابع مکتوب یافت نمی‌شوند. در این پژوهش از اسناد سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ش/ ۱۹۴۱ تا ۱۹۹۱م، استفاده شده است؛ و تمام سعی بر این بوده است که با منابع و مآخذ دیگر و معاصر با آن‌ها نیز مورد مقایسه و سنجش قرار گیرد. از دیگر اسناد مورد استفاده در این پژوهش، علاوه بر اسناد منتشر نشده برخی از اسناد منتشر شده نیز در پژوهش فوق‌الذکر مورد استفاده قرار گرفته است که مهم‌ترین آن‌ها آن‌ها به ترتیب اهمیت و بیشترین میزان استفاده عبارتند از کتاب «ایران و قضیه ایران» این کتاب که در دو جلد منتشر شده، توسط لردکرزن نگاشته شده است. لردکرزن قبل از آن که نایب‌السلطنه هند شود به عنوان مأمور سیاسی وارد ایران شد و مشاهدات و خاطرات خود را نگاشته است. دقت وی در بیان جزئیات زندگی ایرانی‌ها و توجه به مسائل مربوط به سایر دولت‌های بیگانه در ایران باعث شده کتاب وی در باب مطالعه ایران قرن نوزدهم و بیستم میلادی حائز اهمیت گردد. از آنجایی که به رقابت روس و انگلیس اشاره نموده است در این

تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است. کتاب حاضر یکی از منابع دقیق اطلاعات مربوط به اوضاع داخلی و موقع جغرافیایی ایران مخصوصاً رقابتهای شدید سیاسی دو دولت نیرومند روس و انگلیس در زمان سلطنت طولانی ناصرالدین شاه قاجار است. به قول نویسنده آن «لرد کرزن» که خود از رجال بزرگ سیاسی انگلستان در آن عهد بوده است: این کتاب نتیجه سه سال کار تقریباً بی انقطاع و مسافرتی هم به مدت شش ماه در سرزمین ایران و سفری قبلی به نواحی همجوار آن و از آن پس نیز ادامه مکاتبات با مقامات صاحب نظر مقیم آن کشور است. باید توجه کرد که هدف از نگارش این اثر، سیاسی بره و بیشتر به رقابت های روسیه و انگلیس در ایران است. اما نکته ای که باید به آن توجه شود این است که این اثر از نظر یک وزیر نگاشته شده و به خصوص از دریچه یک سیاست پیشه انگلیسی خریسته شده است. یکی از نکات انتقادی بر این کتب دیدگاه ارزشی نویسنده و غرض ورزی یا تحریف و فایعات است که همچنین نویسنده نوعی نگاه تحقیرآمیز نسبت به ایرانیان داشته است. مثلاً در جایی اشاره کرده است که با اینکه ایرانیان آشنائی قابل ملاحظه ای با مبانی تمدن دارند، باز این مانع از آن نیست که تعصبات چرند و خرافات هم نداشته باشند. مذهب در نزد ایشان گاهی به حالت رکود و فراموشی و زدن یک پرز و عیان است. نویسنده در مسائل مربوط به روسیه، نگاه تیزبینانه ای دارد. او روسیه را رقیب و دشمن انگاس در تمامی طول مسیر میداند و از اهداف وی موقعیت شناسی روسیه و خنثی سازی آن در منطقه است زیرا وی به خوبی می داند که روسیه سدی در برابر اعمال نفوذ و سلطه انگلیس در ایران است. در اکثر صفحات کتاب قابل مشاهده می گردد که یک رقابت شدید تجاری بین این دو کشور (روسیه - انگلیس) وجود دارد و هر کدام به دنبال آنند که بتوانند شهرهای بیشتری را تحت سیطره تجاری خود درآورند، از این رو کرزن در تمام طول سفر به بررسی محصولات، صنایع دستی، معاون و ذخائر فیروزه و به دور آن همه هر چیزی که مربوط به اقتصاد و تجارت است را بررسی می کند. نکته حائز اهمیت این است که تلف بارها و بارها در این کتاب، انگلیس را دوست و خواستار حفظ منافع ایران معرفی کرده است اما این مسأله بیشتر به دلیل جلوگیری از نفوذ روسیه در ایران است. می توان گفت که این کتاب نوشته یکی از چهره های استعمارگر تاریخ است که همواره در پی تحقق هدف خود و نفوذ و استعمار هر چه بیشتر ایران و یا مشرق زمین است. وی در این کتاب هر چه را که به نفع خود بوده نوشته است و آن جا که مصلحت خویش نمی داند سکوت اختیار کرده است. کتاب دیگری با نویسندگی ناظم تحت عنوان «روس و انگلیس در ایران» می باشد وی در تمام فصل های کتاب به رقابت روس و انگلیس در ایران پرداخته است. نویسنده از اسناد آرشیوی کشورهای روس، انگلیس و آمریکا بهره جسته است. به همین دلیل استفاده از آن کمک بسیاری به پیشبرد تحقیق نموده است در ادامه نویسنده حضور روسیه در ایران

پرداخته و چگونگی نفوذ تدریجی روسیه در ایران در راستای رقابت با انگلیس را مطرح نموده است. در این کتاب با استناد به مدارک کمیاب در بریتانیا، فرانسه، آلمان، ایران، روسیه و ایالات متحده آمریکا و با نگرشی کارشناسانه روابط خارجی ایران در دهه‌های نخست قرن بیستم بررسی و ارزیابی می‌شود، افزون بر آن، اهداف نهایی و سیاست‌های پشت پرده دولت‌های استعمارگر روسیه و بریتانیا در ابتدای قرن بیستم تبیین می‌گردد. در این کتاب موضوعاتی همچون انقلاب ایران و قرارداد انگلیس و روسیه، رفتار انگلیس و روسیه نسبت به سیستم پارلمانی ایران، قرارداد پوتسدام، موضع روسیه درباره محمدعلی شاه معتمد و مورگان شوستر، اخراج شوستر و محمدعلی شاه و به توپ بستن گنبد امام رضا (ع) به وسیله سربازان روسی، نفوذ مسالمت‌آمیز روسیه به ایران، رفتار روسیه در قبال شرکت نفت انگلیس و ایران و مجلس شجاع‌الدوله و تاج‌گذاری احمدشاه مورد بررسی قرار گرفته است، ولی مباحث مرتبط با ساختار اجتماعی اقتصادی و سیاسی ایران حاصل از ارتباط ایران و روسیه پرداخته است. در ادامه می‌توان به از غنای کتاب «روابط خارجی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰»، اشاره نمود وی در بخشی از مباحث را به بررسی ارتباط خارجی ایران و شوروی معطوف داشته است. نویسنده در این اثر با محوریت دولت ایران به عنوان دولت دست‌نشانده، به تحلیل روابط خارجی ایران در قبال شوروی به شوروی پرداخته است. وی معتقد است بسیاری از فراز و نشیب‌های موجود در رابطه ایران و شوروی در این دوره تابعی از رقابت آمریکا و شوروی است. سیاست شوروی در قبال ایران از ملاحظات جهانی تأثیر پذیرفته و نوع روابط با آمریکا بر شکل‌گیری نوع جهت‌گیری آن نسبت به ایران اهمیت داشته است. یکی از نکات مهمی که نویسنده به آن اشاره کرده است مسأله هم مرز بودن ایران و شوروی است. این مسأله باعث می‌شد که هر نوع بی‌نظمی در مرزهای ایران به حساب شوروی گذاشته شود. نکته دیگر نیز این است که شوروی در ارتباط با ایران طوری رفتار می‌کرد که باعث برانگیخته شدن احساسات مذهبی مردم ایران نشود؛ و همچنین می‌توان به کتاب طاهر احمدی (۱۳۹۳) با عنوان «تاریخ روابط ایران و اتحاد جماهیر شوروی ۱۳۲۰-۱۳۲۵» اشاره نمود وی به بررسی شرایط، وضعیت و اقدامات ایران در جنگ جهانی دوم با تمرکز بر روابط دوجانبه با شوروی سابق و مسائل مربوط به این کشور می‌پردازد. بخش اول مربوط به اقدامات کلی ایران در زمان جنگ جهانی دوم، بخش دوم به مسائل و مشکلات فی‌مابین ایران و شوروی در زمان جنگ جهانی دوم و بخش‌های بعدی به فراز و نشیب روابط دو کشور در دوران جنگ سرد می‌پردازد. این کتاب بر اسناد و نشریات وزارت امور خارجه ایران و پاره‌ای اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران بنا شده، گزارشی است از چگونگی تبدیل روابط خصمانه ایران و شوروی به روابطی دوستانه و صلح‌آمیز که در هفت بخش ارائه شده. این گزارش‌ها چون براساس اسناد موجود تنظیم و

تدوین شده‌اند، کاستی‌هایی دارند و همه زوایای آشکار و پنهان روابط ایران و شوروی را دربرنگرفته‌اند. از دیگر منابع دسته اولی که در این کتاب مورد واکاوی نگارنده قرار گرفته است میتوان به مطبوعات و روزنامه‌ها اشاره نمود که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از "روزنامه اطلاعات": اطلاعات قدیمی‌ترین روزنامه ایران است که در سال ۱۳۰۵ش/۱۹۲۶م، پا به عرصه وجود گذاشت. بنیان‌گذار این روزنامه عباس مسعودی بود و با توجه به این مسأله که در حد فاصل سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷ش/۱۹۴۱-۱۹۷۸م، به صورت مرتب و مداوم به چاپ می‌رسید ارائه کننده اطلاعاتی درباره موضوع مورد پژوهش بوده که مورد استفاده قرار گرفته است؛ و همچنین میتوان به "روزنامه کیهان" اشاره نمود کیهان تیم برین روزنامه در حال انتشار بعد از روزنامه اطلاعات در ایران بوده است. نخستین شماره آن در سرم خرداد ۱۳۲۱ش/۱۹۴۲م، در تهران منتشر شد و به جز سه بار توقیف در سال ۱۳۳۲ش/۱۹۴۳م، به طول مستمر منتشر شده است. مقالات و مطالب ارائه شده در این روزنامه نیز در بردارنده اطلاعات مفیدی درباره روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی در دوره پهلوی دوم است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است؛ و از دیگر روزنامه‌هایی که در این پژوهش مورد استفاده‌ی نگارنده قرار گرفته است میران به "روزنامه باختر امروز" اشاره نمود این روزنامه یک روزنامه رادیکال سیاسی، اجتماعی و خبری چاپی در تهران بوده است. نخستین شماره این روزنامه در ۸ مرداد ۱۳۲۸ش/۱۹۴۹م منتشر شده و حسین باطنی بنیانگذار و سردبیر آن بوده است. این روزنامه به عنوان پایگاه غیررسمی جبهه ملی ایران شناخته می‌شد و در دوران ملی شدن صنعت نفت نقش مهمی در آگاهی‌رسانی، بسیج افکار عمومی و بازار افکار باطنی زمامداران حکومت در داخل و خارج کشور داشت. باختر امروز تا روز وقوع کودتا علیه دولت محمد مصدق در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش/۱۹۵۳م چاپ شد و در مدت کوتاه انتشارش چندبار توقیف شد. در نیمه نخست دهه ۱۳۴۰ش/۱۹۶۱م نشریه‌ای تحت نام باختر امروز در اروپا و آمریکا به‌طور نامنظم منتشر شد. این روزنامه نیز در بردارنده اطلاعات مفیدی درباره روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی در دوره پهلوی دوم است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است؛ و روزنامه‌ایی که به قدر لزوم در این پژوهش مورد واکاوی قرار گرفته است میتوان به "روزنامه به سوی آینده" اشاره نمود این روزنامه یک روزنامه سیاسی، اجتماعی که در سال‌های ۱۳۲۹ش/۱۹۵۰م منتشر شده قسمت اعظم مطالب منتشر شده در این روزنامه در رابطه با حزب توده و قضیه نفت ایران در زمان مصدق بوده است. این روزنامه نیز در بر- دارنده اطلاعات مفیدی درباره روابط سیاسی و اقتصادی ایران و شوروی در دوره پهلوی دوم است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.